

ЛІКАР ЗА ФАХОМ, ЕТНОГРАФ ЗА ПОКЛИКАННЯМ: ДО 190-ї РІЧНИЦІ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ СТЕПАНА НОСА (1829–1901)

Нещодавно минула 190 річниця від дня народження українського письменника, громадського діяча, етнографа, народного лікаря Степана Даниловича Носа. Випускник медичного факультету Імператорського університету св. Володимира (нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка), він увійшов в історію етнологічної науки як ґрунтовний знавець народної медицини, українського народного побуту, звичаїв, усної народної творчості, праці якого збагатили знання матеріальної і духовної культури українців. Прислужився він і на ниві медицини і лікарської справи, про що свідчать опубліковані розвідки вченого та численні нотатки, що зберігаються в архівних фондах і рукописних відділах бібліотек.

Народився С. Ніс 6 травня 1829 року в селі Понори Конотопського повіту Чернігівської губернії (нині – Талалаївського р-ну Чернігівської обл.) у козацькій родині. Початкову освіту здобув у дяка, у десятилітньому віці поступив у Полтавську губернську гімназію, після закінчення якої опановував професію лікаря-хірурга в Університеті св. Володимира.

Родинне оточення, сімейні перекази про давнє козацьке минуле його прадіда – Григорія Антоновича Носа, який був полковим хорунжим і діда Івана Григоровича – прилуцького полковника, зацікавили молодого Степана історією свого родоводу, долею пращурів, самотньою українською культурою, традиціями, що передавалися від покоління до покоління. Він одягався у вишиванку і шаровари, любив співати українські пісні, записував їх, грав на скрипці й бандурі, збирав бібліотеку українських книг з історії козаччини та народного побуту.

У роки навчання в Університеті св. Володимира жив у будинку на Хрещатику разом із такими ж студентами-українцями (близько 20 осіб) однією сім'єю, яку спільники «охрестили» Носівським куренем, де все будувалося на дружніх товариських засадах: спільно харчувалися,

колективно платили за житло, у вільний від навчання час вивчали рідну історію, сперечалися про майбутнє, у юнацькому запалі присягалися присвятити своє життя й діяльність Батьківщині задля збереження усіх носіїв національної культури, побуту, традицій простого народу, щоб «не бути іноземцями на своїй землі». У суспільстві активно діяло Кирило-Мефодіївське товариство, ідеями якого захоплювався і С. Ніс.

Після закінчення медичного факультету, майбутній етнограф у роки Кримської війни (1853–1856) працював хірургом у воєнних шпиталях Таганрога, Ростова-на-Дону, за що був нагороджений медаллю «За участь у Кримській війні». У 1857 році С. Ніс мешкає у Харкові та здає іспит на звання повітового лікаря й оператора (хірурга), а з жовтня 1858 року працює в Чернігівській лікарській управі. Але й тут С. Ніс не змінює своїм науковим інтересам: збирає і записує українську народну пісенну й віршовану творчість, захоплюється рецептурою поварського мистецтва і, звісно, занотовує усі народні засоби лікування поширених на той час захворювань, особливо травами. Він використовував їх у випадках, коли медичні препарати виявлялися недієвими.

Насправді він був «народним лікарем», знав побутові та кліматичні особливості регіону, антропологічні характеристики населення і традиційні світоглядні уявлення українців, тому народні ліки сукупно із переказами, повір'ями і приказками, на його думку, мали допомагати душі й тілу. Окрім опублікованих праць, зокрема «Про хвороби і як їм допомогти» (Київ, 1874), «Про холеру» (Київ, 1875), низки статей у газеті «Черниговские губернские ведомости», у часописах «Киевская старина» й «Основа» залишилося чимало рукописних етнографічних нотаток, щоденникових записів, у яких учений зафіксував відомі з давніх часів народні рецепти лікування болі в горлі, кашлю, переохолодження тощо. Він називає трави, які допомагають при різних

захворюваннях: горицвіт, сон-трава, дивосил, кропива, хміль польовий, зозуліні сльози, воронове око, полинь тощо. Усі вони подаються із поясненням їх зовнішнього вигляду і зазначенням місцевості, де ростуть. Автор наводить і рецептуру їх приготування й використання.

Незважаючи на те, що С. Ніс був професійним лікарем, його цікавили й інші проблеми повсякденного життя українців, зокрема вивчення традиційного національного кулінарного мистецтва. У рукописній праці «Поварство українське» (1854), що зберігається в архівних наукових фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, етнограф описує технологію приготування багатьох українських страв: пампушок, галушок, різновидів борщу (літнього, осіннього, скоромного, пісного з хроном, з карасями, з судаком), перепічки, куліша, хлібної бабки, вишкаррок, гречаників, коржів з маком, закусок з бузини, наливки (вишневої, слив'янки, яблунівки, смородинівки) та інші рецепти поварського мистецтва.

Окрім наукової діяльності, С. Ніс був і знаним громадським діячем. Зокрема, брав участь у заснуванні Чернігівської громади, у 1863 році був заарештований

за розповсюдження листівок товариства «Земля і Воля» та брошур антиурядового спрямування, через що майже рік провів у Олексіївському рavelіні Петропавлівської фортеці Петербурга. У 1864 році був виправданий і повернувся до Чернігова (з посади оператора Чернігівської управи його вже було звільнено).

Задля забезпечення свого регіону від «поширення малоросійських тенденцій» адміністрація Чернігова знову висилає С. Носа (формально переводом на нове місце служби) до міста Білозерська Новгородської губернії, де етнограф провів майже вісім років (до 1872 р). Залишилися сотні сторінок різноманітних записів С. Носа – лікаря, етнографа, антрополога, народознавця, справжнього українця, який усе життя працював для свого народу.

Повернувшись додому, учений поринув у громадсько-наукове життя, яке вирувало на Чернігівщині. Співпрацював з Південно-західним відділом Російського географічного товариства, яке функціонувало в Києві у 1873–1876 роках і планувало публікацію етнографічних матеріалів, заснування Музею старожитностей. З цією метою С. Ніс передав до товариства чимало власних етнографічних записів, зокрема, українських народних пісень, а також зібрані ним національне вбрання, побутові речі, зброю тощо.

У 1876 році його було призначено повітовим лікарем у місто Ярославль, а з 1878 року він працює у Люціні й Полоцьку Вітебської губернії до 1882 року. Упродовж 1883–1886 років проживав у Болгарії і Туреччині, знайомився з культурою і побутом цих народів, відшукував східні впливи на мову, звичаї, традиційні обряди українців. У 1886 році повернувся в Чернігів, займався медичною практикою, продовжував збирати і занотовувати методи лікування розповсюджених хвороб, багатьом з яких самостійно давав назви: «болячка на шлунках», «пропали легені», «печія животкова» тощо. На початку 1891 року був призначений на посаду міського лікаря міста Городня, де і мешкав до кінця життя разом із дружиною Устиною Назарівною і двома синами – В'ячеславом і Ростиславом.

Останнє десятиліття життя С. Носа було спокійним і творчо насиченим: дослідник написав спогади, що були опу-

бліковані 1893 року в часописі «Киевская старина», видав оголошення – звернення до можливих видавців його творів, які власноруч підготував до друку.

Пам'ять про свого талановитого земляка зберігають містяни в Чернігові й Городні. Щорічно, у травні, в Городнянському історико-краєзнавчому музеї, зусиллями вчених Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка, Городнянської центральної бібліотеки, відбуваються Носівські читання, у яких беруть участь дослідники його творчос-

ті та краєзнавці, збирачі етнографічних пам'яток минулого.

Помер С. Ніс 10 січня 1901 року в Городні, де і похований. У 1903 році на могилі встановлено чотиригранний гранітний обеліск з меморіальним написом «Український етнограф доктор Степан Данилович Ніс 1829–1900».

У 2016 році вулиця А. Гайдара у Чернігові перейменована на вулицю Степана Носа. Є вулиця на його честь і в Городні, де жив і працював збирач народних скарбів.

Аліса Данилевич